

III УНІВЕРСАЛ І ПИТАННЯ ПРО ВЛАДУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОВІНЦІЇ НАПРИКІНЦІ 1917 РОКУ

Десятиліття плідного вивчення історії Української революції, на жаль, мало позначилися на дослідженні її перебігу поза межами Києва та великих міст. Революційна провінція все ще залишається недостатньо залученою до загального полотна історичного наративу. Відтак, вважаємо за доцільне звернути увагу на питання сприйняття органами місцевого самоврядування III Універсалу Центральної Ради та визнання проголошеної ним Української Народної Республіки.

Телеграма Московської думи про загрозу дій більшовицьких частин столичних Рад робітничих і солдатських депутатів владі Тимчасового уряду та скликанню Всеросійських Установчих зборів облетіла міське самоврядування усіх українських міст. У Єлисаветграді для обговорення ситуації, що може скластися у місті й повіті та упередження таких виступів, як у Москві та Петрограді, було скликано нараду усіх впливових інституцій. У антибільшовицьку коаліцію від міста, зокрема, увійшли міська та продовольча управи, Рада солдатських депутатів та гарнізонна рада, союз кредитних товариств, товариство «Общее дело», міський комісар, Українська Рада та єврейська громада¹.

Жовтневий більшовицький переворот органами самоврядування українських провінційних міст було засуджено. Так, дума Проскурова Подільської губернії протестувала проти дій більшовиків і висловила довіру Тимчасовому уряду². Такого ж змісту резолюції ухвалили на своїх надзвичайних засіданнях міські думи Чернігова та Полтави³.

Циркуляр міністра внутрішніх справ Тимчасового уряду О. Нікітіна обласним, губернським і міським комісарам від 7 листопада 1917 р. закликав комісарів, опираючись на органи самоврядування, докласти усіх зусиль, щоби об'єднати населення для боротьби з анархією і зміцнити владу. Рекомендувалося при потребі сформувати особливий Комітет для боротьби з анархією у складі представників міського і земського самоуправління, начальника місцевого гарнізону і представника судової влади. Закликаючи до об'єднання у містах усіх сил, які

¹ ДАКрО. — Ф. 78. — Оп. 1. — Спр. 717. — Арк. 19–20.

² Южный край. — 1917. — 8 ноября.

³ Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд: В. Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003. — С. 906; 914.

стоять на державних позиціях, без партійної різниці, міністр, зокрема, констатував відсутність у населення того рятівного підйому, який повинні викликати у нього любов до Вітчизни, тривога за неї, інстинкт самозбереження¹.

Більшовицькі революційні комітети, що у жовтні 1917 р. утворилися у великих міських центрах, прагнучи захопити владу на провінції, висилали туди своїх емісарів. Зокрема, Харківський військревком розіслав своїх членів у супроводі 30 червоногвардійців у повітові міста Слобожанщини. З цього приводу Старобільська міська дума разом з громадськими та урядовими організаціями надіслала протест Харківській думі, представник якої входив до військово-революційного комітету і вимагала поставити на обговорення гласних питання про недопустимість таких явищ². Прибувши у Валки, солдати-делегати Харківського ревкому вимагали відставки повітового комісара, оскільки вся влада перейшла до Рад і Революційного Штабу. Міська дума Валок, висловивши повну довіру комісару, постановила не підкорятися новій владі, а також не формувати у місті революційного комітету. І хоча повітовий комісар, за поглядами народний соціаліст, подав у відставку, вона не була прийнята. Від'їжджаючи, представники Харківського ревкому погрожували місту репресіями³.

Утворений у Слов'янську — заштатному місті Ізюмського повіту на Харківщині — ревком спробував зміцнити у місті свою владу, самовільно замінивши своїм членом начальника міської міліції. Обурена таким свавіллям, дума заборонила управі асигнувати кошти на утримання міліції. Втрутившись у конфлікт, Харківський військревком вказав думі, що відповідальним за порядок у місті є Слов'янський ревком і «рекомендував» не чинити йому перешкод⁴.

Дії Харківського військово-революційного комітету місцева ліберальна преса охарактеризувала як «похід на міські самоуправління». Зазначаючи, що кожне місто тепер живе своїм життям, не пов'язаним із життям країни, автори статей передбачали можливе продовження діяльності ревкомів у містах у розгоні міських самоврядувань, як це сталося у Петрограді та Москві⁵.

Загалом посягання на демократично обрані самоврядні органи у російських столицях створило прецедент, з приводу якого думи українських провінційних міст ухвалювали численні резолюції протесту⁶. Виступаючи проти захоплення більшовиками влади у містах, городяни

¹ Чернігівські губернські вісті. — 1917. — 8 листопада.

² Южный край. — 1917. — 16 ноября.

³ Там само. — 17 ноября.

⁴ Южный край. — 1917. — 19 ноября.

⁵ Там само.

⁶ ДАКрО. — Ф. 78. — Оп. 1. — Спр. 679. — Арк. 22; Южный край. — 1917. — 6 декабря.

демонстрували свою протидію. Так, у Луцьку страйк протесту оголосили службовці пошти та інших установ¹.

Резонансне політичне вбивство після більшовицького перевороту міського голови Бахмута — Лева Борисовича Флейшера, який до обрання на посаду очолював Раду робітничих і солдатських депутатів, стало характерним виявом анархії та погромницьких настроїв, що у вигляді самочинних обшуків, арештів, листів з погрозами, огорнули місто. Обурення усіх демократичних міських сил викликало те, що страчено було далеко не «класового ворога», а саме політичного. Будучи соціал-демократом меншовиком, Л. Флейшер пройшов типовий для ідейного революціонера життєвий шлях. Закінчивши у 1903 р. із золотою медаллю таганрозьку гімназію, він навчався на юридичному факультеті Харківського університету. Далі — юридична практика у Таганрозі і трирічне заслання на початку війни через політичну неблагонадійність до Бахмута. З початком революції він став одним із найбільш активних громадських діячів, силою свого авторитету, охороняючи місто від анархічних ексцесів. Похорони Флейшера у Бахмуті перетворилися на багатотисячну маніфестацію городян, сприяючи наростанню у них протестних настроїв та несприйняття щодо винуватців трагедії — більшовиків, які спричинили розгул анархії².

Таким чином, нестабільність у містах поглиблювалася. Основним її чинником виявлялися розташовані тут збільшовичені та деморалізовані військові частини. Так, погром в Умані було розпочато солдатами³. Розгром солдатами винного складу у Вознесенську Єлисаветградського повіту перетворився на «п'яний бунт». Висланий сюди Миколаївською Радою робітничих і селянських депутатів озброєний загін матросів і солдат було розбито. Відновити порядок вдалося лише надісланому із Одеси українському гайдамацькому куреню⁴. Солдати вчинили погром у Острозі⁵. Черкаський повітовий комісар у доповідній записці Київському губернському комісару зазначав, що, у зв'язку з розпочатою у столицях анархією, у Черкасах значно зросла кількість злочинів. Настрій у мешканців міста пригнічений, особливо у єврейської частини, оскільки не вщухають чутки про погром. Ніякі рішучі заходи вжити неможливо, позаяк військові частини, що перебувають у Черкасах, дезорганізовані, і, крім того, створюють значні проблеми з продовольством. Врятувати місто від анархії і єврейських погромів, на думку комісара, можна шляхом розвантаження міста від розташованих у

¹ Южный край. — 1917. — 17 ноября.

² Там само. — 25 ноября.

³ Южный край — 1917. — 30 ноября.

⁴ Голос юга (Екатеринослав). — 1917. — 10 октября.

⁵ Велика українська революція (Матеріали до історії відновлення української державності). Календар історичних подій за лютий 1917 року — березень 1918 року. — Нью-Йорк, 1967. — С. 25.

ньому 30-тисячних військових частин і введенням українського війська¹.

Переважання у військових частинах ліворадикальних настроїв допомагало місцевим більшовицьким організаціям взяти владу у Радах робітничих і солдатських депутатів. Так, більшовики Конотопа, одержавши таку підтримку, переобрали виконком Ради, в якому до того переважали есери та меншовики². Без цієї спорадичної військової сили більшовики, як правило, не могли претендувати на владу у провінційних містах. Взагалі на загальних зборах Чернігівської організації РСДРП(б) констатувалося про безвідрадную для партійної роботи картину на місцях, де великих більшовицьких осередків немає, а слабкі не можуть існувати у чистому вигляді і змушені блокуватися. Винятком на цьому фоні була Вінниця, де у міській думі з 45 гласних — 30, а також комісар, належали до більшовиків. Причину слабкості більшовицьких організацій Південно-Західного краю чернігівські партійні діячі вбачали у відсутності соціального ґрунту³. Коли у Конотопі дума стала осередком антибільшовицької підпільної роботи, як згадує місцевий більшовик Санжаревський, щоб її розігнати у той час достатньої військової сили у них не було⁴.

В умовах складної загальнополітичної та внутрішньоміської ситуації місцева влада шукала стабільну опору серед небільшовицьких центральних органів влади. Таким реальним опертям виявилася Українська Центральна Рада у Києві.

Повалення Тимчасового уряду та прихід до влади більшовиків спричинили переорієнтацію міських самоврядувань у напрямку визнання Української Центральної Ради — на їх думку, «меншого зла» для справи російської революції, ніж більшовизм, та острівця стабільної влади, що функціонував поруч з ними ось уже сім місяців, постійно підкреслюючи, що діє в ім'я порятунку всієї Росії, та, головне, не підтримує більшовиків. Характерним з цього погляду є надзвичайне засідання міської думи у Сумах 24 листопада 1917 р., присвячене вивченню ставлення міста до Української Центральної Ради та до оголошення Харківської губернії складовою частиною УНР. Думці зазначали, що до Жовтневого перевороту вони були проти намагань УЦР самочинно розширювати територію України і то не тому, що вважали Харківську губернію за складом населення такою, що не підлягає українізації, а тому, що питання облаштування Росії чи окремих її областей вважалися прерогативою Установчих зборів. Однак, гласні

¹ Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад. 1917—1920 рр. Збірник документів та матеріалів. — Черкаси, 1957. — С. 85.

² ЦДАГО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 3—4.

³ Боряба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917—1919 гг.). Сборник документов и материалов. — Чернигов, 1957. — С. 39.

⁴ ЦДАГО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 5.

підкреслювали, що «виявлені теперішніми господарями країни — більшовиками — замашки, їхнє бажання поставити Установчі Збори під контроль совдепів, в яких Ленін і компанія почувають себе більш удома, аніж це буде у всенародно обраному представництві, змушують переглянути тактику щодо Ради (Української Центральної Ради — *авт.*), спроможну дати мир і лад, яких край так потребує. Тим більше, що Рада запевняє, що Україна хоче не відірватися від Росії, а в єднанні з нею розвивати свій добробут»¹.

Після проголошення УНР прискорився процес визнання Центральної Ради думами міст, відторгнених від України Інструкцією Тимчасового уряду. Так, Товариство українських громадян міста Дмитріївки Облaсті Війська Донського на своїх загальних зборах 19 листопада 1917 р. ухвалило приєднати Таганрозьку округу до Української Народної Республіки². 12 грудня 1917 р. до постанови Путивльського повітового земського зібрання про прилучення повіту до Української Народної Республіки приєдналася Путивльська міська дума³.

Про вибір учасників загальноросійського руху у провінційних містах на користь української влади засвідчує і зміна тональності у висвітленні національного питання на сторінках місцевої ліберальної преси. Зокрема, житомирська «Вольнь», яка перебувала в руках кадетів, 9 листопада 1917 р. російською мовою опублікувала III Універсал та відслідковувала надалі процес його визнання⁴.

Проголошення УНР у провінційних містах вітали проведенням маніфестацій і свят. Так, у Олександрії Херсонської губернії на честь прийняття Центральною Радою III Універсалу відбулося велике свято, на яке були запрошені та охоче погодились взяти участь усі священники, а військові місцевого гарнізону влаштували парад⁵.

Більшовицький переворот та владу Ради народних комісарів підтримали ті місцеві Ради робітничих та солдатських депутатів, де у результаті перевиборів формувалася більшовицька більшість. Однак, це відбулося далеко не у всіх провінційних центрах. Не визнаючи більшовицької влади, Ради робітничих та солдатських депутатів оголошували про підтримку української влади. За підрахунками Л. Гарчевої лише 14 міських рад України (близько 10% усіх рад) без стороннього втручання підтримало однопартійний уряд Леніна, але, водночас, навіть вони визнавали владу Центральної Ради. У листопаді — на початку грудня 1917 р. проти збройної боротьби та за співробітництво з нею виступили всі міські ради⁶. Так, Олександрійська повітова Рада робіт-

¹ Сумской вестник. — 1917. — 24 ноября.

² ЦДАВОВ. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 5.

³ Там само. — Ф. 2592. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 65 зв.

⁴ Вольнь. — 1917. — 9 ноября.

⁵ ЦДАВОВ. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 71–71 зв.

⁶ Гарчева Л.П. Підтримка УНР міськими радами України у жовтні – листопаді 1917 р. // Матеріали Міжнар. наук. конф. «Відродження української державності: проблеми історії та культури, Одеса, 13–16 травня 1996. — Ч. 1. — С. 76.

них, солдатських і селянських депутатів відмовилася посилати своїх делегатів на губернський з'їзд Херсонщини, що скликався Радою народних комісарів. Рада робітничих і солдатських депутатів міста Вовчанська Харківської губернії, заслухавши на позачерговому засіданні доповідь повітового інструктора Центральної Ради В. Коряка про події у Києві, ухвалила резолюцію, у якій визнала Центральну Раду єдиним краєвим органом революційної влади, а Генеральний Секретаріат повновладним революційним урядом всієї Соборної України у її етнографічних межах, і зобов'язалася активно підтримувати авторитет цієї влади. Одним із гасел, якими закінчувалася резолюція, було: «Нехай живе неподільна Україна»¹. У Павлограді владу поділили між собою Рада робітничих депутатів, повітова Українська Рада та міська дума².

Перемогою проукраїнської течії закінчилося обговорення питання про владу на засіданні Єлисаветградської Ради робітничих та солдатських депутатів, яке тривало до сьомої години ранку 25 листопада 1917 р. На це засідання з метою підпорядкувати Раду більшовицькому уряду прибули делегати з Петрограду та з фронту. Інструктор Центральної Ради у Єлисаветграді відзначав активну участь у дебатах Григорія Зінов'єва, який перед цим засіданням зробив більше, ніж місцева більшовицька організація за 5 місяців. Однак, більшість депутатів не сприйняли позиції більшовиків. Ухвалена резолюція зазначала, що лише однорідний соціалістичний уряд від народних соціалістів до більшовиків може претендувати на довіру народу. Єлисаветградська Рада визнала владу Центральної Ради і зобов'язалась допомагати їй у втіленні положень III Універсалу³.

Значною мірою підтримка української влади Радами робітничих і солдатських депутатів виявилась ситуативною. Яскравим свідченням цього стали загальні збори Житомирської Ради 4 листопада 1917 р., на яких ухвалювалася резолюція про визнання Центральної Ради, однак, при цьому підкреслювалася роль Рад робітничих та солдатських депутатів як місцевих органів революційної демократії. У результаті саботажу депутатами доповіді одного з делегатів українською мовою засідання довелося закрити⁴.

Обговорення III Універсалу та питання про ставлення міських дум до Центральної Ради відбувалося у жорсткій партійній боротьбі. Результати голосування резолюції, як правило, відображали силу політичного впливу партій у міському самоврядуванні. Показовим у цьому плані були дебати з українського питання у думі Слов'янська. Фракція есерів запропонувала приєднатися до постанови Харківської міської думи, яка

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 58.

² Верстюк В.Ф. Українська революція: доба Центральної Ради // Історія України: нове бачення: У 2-х т. — К., 1996. — Т. 2. — С. 25.

³ ЦДАВОВ. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 120.

⁴ Трудовая Вольнь. — 1917. — 9 ноября.

2 грудня 1917 р. визнала III Універсал. Цю пропозицію підтримав представник Бунду, зазначивши, що євреї повністю будуть підтримувати Універсал, оскільки Центральна Рада залишається єдиною силою в Росії, здатною вивести країну із глухого кута. Відкинувши звинувачення у сепаратизмі українців, єврейський гласний закінчив промову гаслом: «Хай живе Україна!» Однак думка фракції соціал-демократів (інтернаціоналістів) зводилася до несвоечасності вирішувати питання про відокремлення частин від Росії, коли гине уся країна. Більшовики ж у думі, висловившись проти ідеї федеративної Росії як регресивної, назвали позицію Центральної Ради сепаратистською і небезпечною, оскільки затемнює класову самосвідомість. І хоча більшовицька резолюція, отримавши всього 5 голосів «за» була провалена, як і соціал-демократів (7 — «за»), вирішення питання відклали¹.

Аналіз політичної ситуації, яка склалася напередодні проголошення Української Народної Республіки, засвідчує, що поштовхом до ухвалення III Універсалу була також позиція української провінції, озвучена після більшовицького перевороту в Петрограді на численних зібраннях. Особливо показовими у цьому плані є резолюції III Київського губернського з'їзду, що відбувся 28–30 жовтня за присутності 477 делегатів, V Конотопського повітового селянського з'їзду (29 жовтня 1917 р.), постанови надзвичайних засідань Чернігівської (31 жовтня 1917 р.) та Полтавської (4 листопада 1917 р.) міських дум².

Падіння Тимчасового уряду та прихід більшовиків до влади зумовили переорієнтацію міських самоврядувань та незбільшовичених Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів у бік визнання влади Центральної Ради та проголошеної III Універсалом Української Народної Республіки. Однак цю підтримку можна означити швидше як ситуативну, визначену за принципом «меншого зла». Водночас численні національні збори, свята, маніфестації та підйом національних почуттів, викликаний III Універсалом, засвідчили другий апогей українського національно-політичного життя у 1917 р.

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 1325. — Оп. 1. — Спр. 320. — Арк. 28.

² Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. — С. 892; 897; 906; 914.